

Бога і видовищ

АНТОН ГЕРАСИМЕНКО

19 ЛЮТОГО 2020

Релігійність середніх віків пізнішим поколінням може здатись дивною. Тогочасна людина була готова до дуже безпосереднього занурення в біблійні події, реальність яких переживала не лише внаслідок віри, а й завдяки довколишній матеріальній культурі. А якщо відчуття реальності бракувало, її завжди можна було доповнити: так сам Христос і старозаповітні персонажі оживали, сходячи зі сторінок на площі й у храми. Це був театр, і це було богослужіння. Це були перші містерії.

Фрагмент манускрипта "A cycle of Alexander romances" (с. 1344)

Корені містерій можна шукати в пізній античності. Уже від V століття трапляються згадки про

елементи драми в літургії: читання в ролях, буквальне зображення тієї чи іншої події. Один із найраніших прикладів театралізації досі зберігся в латинській літургії: це читання Страстей у Вербну неділю та Велику п'ятницю, яке по змозі виконують у ролях (до 1970 року це робили троє дияконів; сьогодні – зазвичай священник із лекторами).

Дослідники вважають, що вся літургійна драма середньовіччя бере початок із одного джерела – ритуального мініспектаклю, який розігрували під час Меси в неділю Воскресіння. У Велику п'ятницю після богослужіння розп'яття, загорнене в саван, клали у «гріб», облаштований десь у церкві. Після третього респонсорію утрени в неділю два клірики, одягнені в альби та з пальмовими гілками в руках, сідали біля «гробу». Троє інших кліриків у каптурах і з кадилами (вони зображали жінок-мироносиць) підходили до них, і відбувався короткий діалог – звісно, латиною:

- Кого шукаєте у гробі, о християни?
- Ісуса Назарянина, о мешканці небесні.
- Його немає тут. Він воскрес, як пророкував. Ідіть, сповіщайте, що Він воскрес із гробу.

Далі утрени співали, як звичайно. Іноді цей ритуал відбувався на самісінькому початку Меси, тож діалог співали разом із інтроїтом (співом на вхід). Таке оприсутнення євангельської події виявилось вкрай популярним серед мирян і кліру: воно давало змогу в не бачений раніше спосіб заглибитись у переживання свята, ніби опинившись на місці подій особисто. Скоро літургійних драм побільшало – свої сюжети отримали різні святі. Вистави ускладнювалися: виникали нові персонажі, примножувалися костюми й декорації, збудовані прямиїнько у храмах. Особливої акторської гри від учасників не вимагали, бо сценки найчастіше слугували просто символом, живою ілюстрацією до того чи іншого свята або літургійного читання. Іноді не було навіть діалогу, просто під час сценки хор співав відповідні антифони. Цілковито сучасне вбрання учасників робило зображувану реальність іще ближчою до глядачів.

Латинський світ був не єдиним, де практикували літургійну драму: у стародавній російській Церкві до реформи патріарха Нікона останньої неділі перед Різдом відбувалося «пічне дійство» – театралізований спомин порятунку трьох юнаків, яких кинув до вогняної печі цар Навуходоносор. Ставили його в головних катедрах північно-східної Русі: Москві, Новгороді й інших. Припускають, що дійство прийшло на Русь із Візантії, але доказів цього немає.

Літургійна драма на Заході виявилася такою популярною, що вже в X столітті захопила

невиправдано велику частину власне літургії, перетворюючи богослужіння на різновид розваги. Клірики витрачали час і ресурси, постійно готуючись до сценок, яких було дедалі більше, і врешті-решт довелося втрутитися церковній владі в особі папи Інокентія III.

1210 року він видав буллу, якою заборонив клірикам і ченцям безпосередньо брати участь у будь-яких виставах. Але побожні спектаклі так усім полюбилися, що практика навіть не думала помирати. Натомість, вибравшись із церков на площі, вона перейшла під покровительство іншої сили – професійних гільдій.

Гільдії, поруч із Церквою, були однією з підвалин середньовічного міського суспільства. Вони об'єднували людей, що практикували певне ремесло: ювелірів, чоботарів, купців, бляхарів і так далі. Кожна гільдія відповідала за регулювання свого сектору міської економіки, а разом вони були надзвичайно впливові. Коли церковна влада заборонила служителям влаштовувати літургійні драми (і взагалі визнала їх нелітургійними), гільдії, що мали і людські, і матеріальні ресурси, узялися за справу. Найбагатші з них могли дозволити собі запросити професійних акторів, але насамперед до спектаклів залучали містян: вистави об'єднували міських мешканців різних статусів у спільну ініціативу, і цей їхній аспект ніколи цілковито не зникав. Постановки, відокремлені від літургії та церковного простору, почали називати містеріями – від латинського «mysterium», тобто «таємниця», – бо в них були показані таємниці віри (подібно до таємниць Розарію). Але є також думка, що назва виникла через викривлення латинського «ministerium», «служіння» – одної з назв професійних гільдій.

Гільдіям властиве було бажання втерти носа іншим. Тому спектаклі розросталися: вони могли охоплювати цілий літургійний рік або вміщати кількадесят різних сценок в один день. Другий варіант був притаманний новому на той час святу Тіла Христового, яке виявилось дуже зручним для презентації на сцені цілої історії людського спасіння, бажано ще й із покликаннями на Старий Завіт. Кожна гільдія намагалася поставити якнайкращу сцену; розподіл сюжетів був якнайлогічніший: теслі відповідали за історію про Ноїв ковчег, пекарі – про годування натовпу хлібом, ювеліри – про принесення дарів. Поставали цілі пересувні сцени на колесах, спроможні пересуватися між міськими площами.

Без прямої участі Церкви й без літургійного контексту постановки ставали дедалі вільніші за змістом, ускладнювалися сюжетно й переходили на народну мову. Текст, який виріс із антифонів і тропарів, залишався віршованим, однак урізноманітнювався: розмір і навіть стиль реплік міг змінюватися від сцени до сцени. Виникали нові сюжети, основою для яких були авторська уява, народна побожність і апокрифічна література. До найпопулярніших жанрів належав фарс: середньовіччя любило сміятись і рідко бачило проблему в тому, щоб суміщати грубий, часто чорний гумор із побожними темами.

Хоча змінювалися виконавці, декорації та локації вистав, теми залишалися ті самі: впровадження комедії чи відносно сторонніх сюжетів не впливало на основний зміст, неодмінно релігійний. Значна частина населення була неписьменна, тож містерії слугували доволі ефективним засобом базової релігійної освіти й допомагали простим людям вивчати Писання. Найпопулярніші були сюжети, пов'язані з основними християнськими святами та споминами місцевих святих, особливо покровителів міста. Різдвяні містерії набули надзвичайної популярності й навіть потіснили великодні в XIII столітті, коли святий Франциск із Ассізі популяризував Різдво класичною сьогодні сценкою народження Спасителя. Перший вертеп, облаштований 1223 року в місті Греччо, власне, і був прикладом літургійної драми: у печері поставили хлів із яслами, живими тваринами та справжнім немовлям, на фоні яких священник відслужив нічну Месу Різдва. Згодом до цієї сцени додали подорож трьох царів, убивство немовлят за наказом Ірода й інші сюжети, пов'язані з Різдрвом. Свято Тіла Христового, як було сказано раніше, дало змогу розповісти всю історію Спасителя – чи й цілого світу: цикли з багатьох сцен найчастіше розпочиналися з Адама і Єви або з бунту Люцифера проти Бога й могли тривати по кілька днів. Утім, пасійні вистави також іноді розтягалися на тиждень, починаючись іще до Вербної неділі й завершуючись у Велику п'ятницю.

Поступово виокремився новий різновид містерій: мораліте. Такі вистави відходили від простого зображення біблійних подій; у них дійовими особами були алегоричні образи, наприклад, чеснот або вад, що намагалися впливати на головного персонажа – так само алегоричну людську душу чи персоніфікацію суспільства. Цей «живий катехизм» був наочним засобом, який, розважаючи, викладав глядачам моральну теологію на доступному їм рівні. Наприклад, одне з найвідоміших англомовних мораліте, «Everyman» (що можна приблизно перекласти як «Кожен»), показує, як Кожен – головна дійова особа, що репрезентує кожну людину, – здобуває спасіння добрими справами й через Таїнства. Інші персонажі «Кожного» – це Бог, Смерть, Рідні, Краса, Сила, Сповідь, Знання й так далі.

Мораліте святої Гільдегарди Бінгенської «Ordo Virtutum» («Лад чеснот»), написане близько 1151 року, цікаве не тільки тим, що на кілька століть випередила розквіт жанру; серед усіх середньовічних містерій лише воно має достовірно відомого автора й музики, і тексту. У цій п'єсі сімнадцять чеснот борються з Дияволом, намагаючись допомогти Душі – головній дійовій особі – примиритися з Творцем і знайти спасіння. Відповідно до середньовічних уявлень, Диявол тут не співає – усі репліки він вигукує, неспроможний відтворити божественну гармонію.

У XVI столітті розвиток містерій пішов кількома шляхами. По-перше, вони лягли в основу сучасного театру, остаточно покинувши релігійну сферу і ставши справою професійних авторів.

Відкриття стаціонарних театрів, таких, як англійський «Глобус», закріпило цю радикальну зміну формату. По-друге, якийсь час містерії проіснували як інструмент пропаганди в релігійних війнах, але зрештою їх здебільшого відкинули: у протестантських країнах – як «занадто католицьке явище», а в католицьких – як «занадто світське» (бо сатира та приземлений гумор справді переважали в них над релігійним змістом). Просвітництво довершило розгром народної побожності. Містерії збереглися лише в окремих місцевостях, здебільшого як традиційні різдвяні чи пасійні постановки. Найвідоміший приклад – масштабна пасія в Обераммергау (Баварія), яку що десять років ставлять на подяку за чудесний порятунок містечка від чуми 1633 року.

Сьогоднішні містерії відбуваються не в церкві й не на площі, а на екранах. Ми часто не усвідомлюємо цього, але кіно й серіали дають те саме відчуття особистої присутності, яке колись приваблювало людей до містерійного жанру. Мюзикл Ендрю Ллойда Веббера «Ісус Христос – суперзірка», напевно, досі лишається найвідомішою й найпопулярнішою сучасною містерією; щоправда, богословськи йому до середньовічних попередників як до неба.

АНТОН ГЕРАСИМЕНКО

19 ЛЮТОГО 2020

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**